

ESSE MATNLARIDA QO‘LLANILGAN PRETSEDENT BIRLIKLAR

Raximova Mohinabonu Abduhamid qizi,
Samarqand viloyati pedagoglarni
yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi esse matnlarida qo‘llanilgan pretsedent birliklar, ularning tuzilishi va o‘ziga xosligi yoritilgan. Pretsedent birliklarning esse matnlaridagi lingvomadaniy xususiyatlari izohlangan. O‘zbek mentalitetiga xos bo‘lgan pretsedent birliklar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: esse matnlari, sitata, referensiya, qo‘shirnoqsiz ko‘chirma, allyuziya, pretsedent gap, pretsedent jumla, pretsedent matn.

ПРЕДЫДУЩИЕ ЕДИНИЦЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТЕКСТАХ СОСТАВОВ

Рахимова Мохинабону Абдухамидовна,
Педагоги Самаркандской области
преподаватель Национального центра обучения новым методам,
доктор философии по филологии (PhD)

Аннотация: В данной статье описываются прецедентные единицы, используемые в текстах эссе на узбекском языке, их структура и уникальность. Объясняются языковые и культурологические особенности прецедентных единиц в текстах эссе. Анализируются прецедентные единицы, характерные для узбекского менталитета.

Ключевые слова: тексты эссе, цитата, отсылка, нецитируемая цитата, аллюзия, прецедентное предложение, прецедентное предложение, прецедентный текст.

PRECEDENT UNITS USED IN ESSAY TEXTS

Rakhimova Mohinabonu Abduhamid
Samarkand region pedagogues teacher of the National Center for Teaching New Methods,
Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Abstract: This article describes precedent units used in Uzbek essay texts, their structure and uniqueness. The linguistic and cultural characteristics of precedent units in essay texts are explained. Precedent units characteristic of Uzbek mentality are analyzed.

Key words: essay texts, quotation, reference, unquoted quote, allusion, precedent sentence, precedent sentence, precedent text.

Til – madaniyat ko‘zgusi, real hayotni, insoniyatni, uning hayotini o‘rab turgan jami mavjudlikni aks ettiribgina qolmasdan, til orqali millat o‘zligini anglaydi, bu anglash mentaliteti, milliy xarakteri, turmush tarzi, an‘analari, urf-odati, axloqiy normalari, qadr-qimmatini bilan uzviylikda kechadi. Ushbu omillar ko‘p o‘rinlarda milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangan metaforik tarzda voqelanadi, milliy-madaniy birlik til oynasida har bir insonning fikrlash tarzi, xayoloti, xatti-harakatlari bilan birlashib ketgan bo‘ladi. SHu nuqtai nazardan, lingvokul’turologiyadagi matn bilan bog‘liq yana bir hodisa bu - pretsedent matn masalasidir. Tadqiqotchi O.E.Artyomovanning so‘zlari bilan aytganda, pretsedent janrlar - madaniy axborotning “akkumulyatori”dir [1]. Tadqiqotchi yana shunday yozadi: “Pretsedent fenomenlar xalq ma’naviy hayotining tildagi ifodasi ekan, shu narsani muhim xulosa sifatida aytish lozimki, bunday hodisalarning, shu jumladan, pretsedentlarning tahlili u yoki bu lingvomadaniy hamjamiyatning stereotip madaniy ssenariylarini anikdash imkonini beradi”. E.A.Naximova pretsedent fenomenlarni xalqning milliy ongida saqlanuvchi tizim sifatida baholaydi [2]. Pretsedent birliklar haqidagi nazariya tilshunoslikda pretsedent hodisalar tushunchasining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. “Pretsedent hodisalar milliy markerlangan hodisalar hisoblanadi: bunday hodisalar ortida turuvchi konseptlar lingvomadaniy hamjamiyatning barcha vakillariga ularni pretsedent sifatida anglash imkoniyatini beradi. Bunda ma’noning markaziy unsurlari barcha til egalari uchun umumiy xarakter kasb etadi [3].

Rus tilshunosligida muayyan til egalari yaxshi tanish bo‘lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so‘z birikmalari, jumlar hamda matnlar pretsedent birliklar sifatida qayd etiladi [4].

Rus tilshunosligidagi pretsedent birliklar tadqiq etilgan ishlarda Injil matnlari, miflar, xalq qo‘shiqlari, ertaklar, latifalar, maqol, turg‘un o‘xshatishlar, frazeologizm hamda mashhur shaxslar

nomi pretsedent birlik sifatida qayd etiladi. SHunga ko'ra bunday birliklarning pretsedent nomlar, pretsedent jumlar, pretsedent matnlar kabi turlari ajratiladi.

N.Pego-Gro intertekstuallikka bag'ishlangan tadqiqotida pretsedent birliklarni qo'llanish nuqtai nazardan to'rtga bo'ladi: 1. Sitata; 2. Referensiya. 3. Qo'shtirnoqsiz ko'chirma. 4. Allyuziya [5].

Sitata – [lot. citatum < citare — chaqirmoq, da'vat qilmoq; nomlamoq]. Biror matndan, adabiy, musiqaviy va sh.k. asardan aynan ko'chirilgan parcha; iqtibos [6]. Lingvokulturologiyaga oid adabiyotlarda sitata birliklar qo'shtirnoqqa olib yoziladi va havola beriladi.

Referensiya – bu aktualashtirilgan (nutqga kiritilgan) nomlar, nominal iboralar (nominal guruhlar) yoki ularning ekvivalentlarining voqelik ob'ektlariga munosabati. Referensiya uchta asosiy omil bilan belgilanadi: sintaktik, mantiqiy-semantik va pragmatik.

Qo'shtirnoqsiz ko'chirma – biror matndan, adabiy, musiqaviy va sh.k. asardan o'zlashtirilgan parcha. Bunda olingan parcha qo'shtirnoqqa olinmaydi va muallif tomonidan matnga o'zgartirishlar kiritiladi.

Allyuziya – (lot. allusio -hazil, ishora so'zidan) – badiiy adabiyotda va notiqlik san'atida tarixiy voqea yoki mashhur asarlarga ishora qilishdan iborat stilistik figuralardan iborat [7].

Demak, pretsedent nomlar, pretsedent jumlar, pretsedent matnlar asar muallifi tomonidan sitata, referensiya, qo'shtirnoqsiz ko'chirma gap yoki allyuziya shaklida qo'llanadi. SHu sababli ham pretsedentlik intertekstuallik tushunchasi bilan bog'liq, aniqrog'i, uning ichiga kiruvchi hodisadir. Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etgan M.Yo'ldoshev intertekstuallikni shunday ta'riflaydi: “Muayyan badiiy matn tarkibida o'zga matnlarga daxldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir[8]”.

Ayrim tadqiqotlarda pretsedentlik intertekstuallikning bir turi sifatida qayd etilgan [9]. Biz ham ushbu fikrni ma'qullaymiz. Esse badiiy-publitsistik janr bo'lganligi uchun ham unda badiiy uslubga xos lisoniy birliklardan keng foydalaniladi. Publitsistikaning talabiga asoslangan holda esa ommabop, gazetxonga tushunarli bo'lgan til unsurlariga ham murojaat qilinadi. Pretsedent birliklar ichida pretsedent nomlar alohida o'rin tutadi. V.A.Maslovaning fikriga ko'ra, muayyan millat vakillariga yaxshi tanish bo'lgan matnlar yoki voqealar bilan bog'liq bo'lgan shaxs nomlari pretsedent nomlar bo'la oladi. Masalan: Oblomov, Taras Bulba kabi [10].

Quyidagi esse matnida ham mashhur shaxs bilan bog'liq voqega ishora qilinganligini ko'rish mumkin: Bular bilan bog'liq afsonalar bizlar targ'ib qilgan ko'pxudolikning bir qismi bo'lgan. Endilikda insoniyat yakkaxudolik doirasida umr kechiryapti. Ammo bashar bolalari orasida hozir ham Prometey, Orfey, Sizif, Narsiss, Sfinks, Tantallar yo'q emasligiga kim kafolat beradi? YAKKaxudolikka o'tgach, ular yaxshi amallarga ko'proq mayl bildirib, yomonlaridan butkul ko'ngil uzdimi? O'zi orzu qilgan kamolotga - a'lo odam rutbasiga erishdimi?

Ularga o'tkir tafakkuri va mushfiq yuragi bilan ko'mak ilingan, saodati uchun eltadigan to'g'ri yo'lni ko'rsatgan, nomlari boshqa bo'lgan Prometeylar – Iso masih, Madinalik Muhammad, Jordano Bruno, Mansur Xalloy, Jan Jak Russo, Robesper kabilarni ular o'z qo'llari bilan chormixga tortishdi, cho'lu biyobonga badarg'a qilishdi, lovullab turgan gulxanda yoqishdi, dorga osishdi, jinnixonaga tiqishdi, gilotinada boshlarini kesishdi.

Napoleon, Gitler, Stalin kabi Narsissning dahshatli qiyofadoshlari va klonlari o'z shaxslariga bo'lgan jununvash muhabbatlari ortidan millionlab odamlar yostig'ini quritishdi (SH.Ortiqov. Mifologik epataj).

Misollardagi pretsedent nomlar - Prometey (kishilarni olov bilan ta'minlagan), Orfey (o'z sevgisi uchun kurashgan, er-xotin o'rtasidagi muhabbat rishtalarini targ'ibot qilgan), Sizif (shamol ma'budi), Narsiss (bashorat qilgani uchun jazolangan), Sfinks (qanotli yarim ayol, yarim sher sifatidagi ichidagini hech kimga aytmaydigan sirli jonzot), Tantal (ochlik va suvsizlikni enguvchi ma'bud, azob-uqubatga mahkum etilgan va azob-uqubat ramzi), Iso masih (xaqni so'zlab, o'z dini targ'ib etgani uchun chor mix qilingan payg'ambar), Madinalik Muhammad (Qur'onni nozil qilgan), Jordano Bruno (“O'tda yoqmoqlik - inkor etmaslik emas” g'oyasining targ'ibotchisi), Mansur Xalloy (“Men xaq (xudo) man („Ana-l-haqq“), mening o'zligim – xudoning o'zligidir” fikrini ilgari surgan va vahdati-vujud ta'limotiga asos solgan), Jan Jak Russo (fransuz faylasufi, yozuvchisi va bastakori. Odamlar orasida tengsizlik, bolalarning mustaqil fikrlash kerakligi haqidagi g'oyani ilgari surgan), Robesper (Qirol qatl etilishidan oldin, 1792 yilning sentyabr oyida Fransiya tarixda ilk bor respublika deb e'lon qilindi. Respublikaning eng ko'zga ko'ringan arbobi. Robesper hukmronligi yillari Fransiya tarixiga «katta terror» nomi bilan kirgan), Napoleon (Fransuz inqilobi urushlarida mashhurlikka erishgan fransuz qo'mondoni, siyosiy etakchi), Gitler (milliy-sotsialistik nemis ishchilar partiyasining etakchisi (fyurer), reyxskansler, Ikkinchi jahon urushi davrida bosh qo'mondon), Stalin (Sovet ittifoqi kommunistik partiyasi Bosh kotibi) kabilarni har biri o'z g'oyasi va dunyoqarashini amalga oshirish uchun hech qanday to'siqlarga e'tibor bermay ularni engib o'tishgan. Mazkur pretsedent nomlar

allyuziya hosil qilib, esse matnlarida stilistik figura hosil qilgan va matn ta'sirchanligini oshirgan. Aytish joizki, bu hodisa mumtoz adabiyotimizdagi talmeh san'ati – mashhur shaxslar nomini keltirish orqali biror voqeaga ishora qilish hodisasiga juda o'xshaydi.

Pretsedent nomlar yuzaga kelish motiviga ko'ra turlicha bo'ladi. Ular badiiy matnlar, diniy matnlar, mashhur va qiziq voqealar, afsona, rivoyat, ertak, latifa, qo'shiq, kinofilmlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan: Layli, Majnun, Xizr, Nasriddin Afandi, SHum bola, Qorabotir, Tohir-Zuhra, Sotti kabi nomlar o'zbeklar orasida mashhur hisoblanadi.

Birinchi galda kattakon afisha tayyorlanadi. Kattakon. Xo'ja Nasriddinga qanday baliq tutdingiz desa, qulochini keng yozib “mana bunday” deydi-ku oshirib-toshirib, mubolag'a qilib, xuddi ana shunday hajmda bo'ladi afisha (SH.Ortiqov. “Godoni kutib” bizda sahnalashtirilsa...). CHunki bu aqlli, donishmand daholarning afandiliklari ham ko'p edi (U.Azim. Karvon yo'li).

Onomastik metafora maqomida qo'llangan birliklardan biri Nasriddin Afandi nomidir. Xoja Nasriddin musulmon SHarqi, O'rta er dengizi va Bolqon xalqlarining folklor qahramoni, qisqa yumoristik va satirik miniatyura va latifalar, ba'zan esa maishiy ertaklar qahramoni. Shu sababli, misollarda keltirilgan pretsedent nom – Afandiga urg'u berilib, uning qiliqlari, satirik va yumoristik voqealari ko'z oldimizda gavdalanadi.

Pretsedent nomlar muayyan millat vakillarining milliy mentaliteti bilan bog'liq bo'lishi bilan birga global xarakterda ham bo'lishi mumkin. Jumladan, o'zbek o'quvchisi Napoleon, Kolumb, Buratino, Charli Chaplin, Otello, Don Juan, Robinzon Kruzo, Jeki CHan, janob Bin kabi nomlar ishtirok etgan esse matnlari mazmunini hech bir qiyinchiliksiz qabul qilaveradi.

Uning nazdida Don Kixot - kumiri, mushketyorlar - tutingan og'alari, CHingachkuk - chinakam do'sti edi. U o'zini Don Kixotdek samimiy, mushketyorlar kabi mardona tutar, sadoqatda CHingachkukdan o'rnak olishga intilardi (SH.Ortiqov. Men gulbashakarni yaxshi ko'raman).

Otelling Dezdemonaga o'qalib, ovozining boricha “ro'molcha qani”, deb baqirishi va spektakl kulminatsiyasida ikki qo'li bilan uni bo'g'ib o'ldirishi meni aqldan ozdirishiga sal qolgandi (Sh. Ortiqov. Shekspir, otello va ro'molcha).

Pretsedent birliklar ichida pretsedent jumlar alohida o'rin tutadi. Pretsedent birliklar hisoblanuvchi pretsedent jumlar ham til egalari lisoniy xotirasida saqlanuvchi birliklar bo'lib, ularga barqaror birikmalar (frazologizm, turg'un o'xshatish va metaforalar, nutqiy etiketlar, maqol va hadislar) kiradi. Ayrim ishlarda pretsedent jumlar qanotli so'zlar, logoeπισtemalar deb ham yuritilgan [11].

Quyidagi esse matnlarga e'tibor bering:

Sharhlovchi ularni bir-birlariga to'p oshirib, tezkor harakatlanishlarini va hujumdagi o'yinlari tezligini sharhlab ulgurmasdi. Meni esa televizor qarshisida o'tirib, ko'zlarim tinib ketar va har safar u baqirib-chaqirib, pafos bilan “qizil iblislar hujumga o'tishdi” desa yuragim orqasiga tortib ketardi. “Manchester yunayted” futbol klubining norasmiy nomi shunday edi: qizil iblislar. G'alati nom, shunday emasmi? (Sh.Ortiqov. Qizil iblislar yoxud genotsid qayg'usi).

Misoldagi “qizil iblislar hujumga o'tishdi” pretsedent jumlasini sitata shaklida bo'lib, jumladan anglashilgan ma'noda xalq orasida «Manchester yunayted» futbol klubi a'zolarining laqabiga urg'u beriladi.

Shukur Xolmirzaev o'zi sevgan adiblardan biri Ernst Xemingueyning “Insonni engib bo'lmaydi” degan so'zlarini bot-bot takrorlab turguvchi edi. Millati, irqi va hattoki dinidan qat'iy nazar, inson mustahkam hilqat sifatida har ikkala Ustaning ijodida turli ko'rinishlarda namoyon bo'lar edi... SHukur Xolmirzaev G'afur G'ulomning “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi...” degan mashhur satrini sarlavhaga chiqarib ajoyib bir hikoya yozgan edi. Bir mahallar, hali matbuot yuzini ko'rmasdan avval menga hikoya syujetini so'zlab berib, shunaqa nom qo'ymoqchi ekanligini aytuvdi... (Sh.Bo'taev. SHukur, ayt-chi, bu hayot nima?). Pretsedent nomlarning badiiy matndagi muhim psixolingvistik xususiyati shundan iboratki, ular matn o'quvchisi ongida nomatniy ma'no, ya'ni matnga doir, lekin uning verbal tuzilishiga kirmagan qo'shimcha ma'lumotlar aktuallashuvini taqozo etadi. O'quvchi bunda nomatniy ma'noning matnning pragmatik tuzilishidagi ahamiyatini ham bilishi muhimdir.

Pretsedent birliklar orasida pretsedent matnlar muhim o'rinni egallaydi. Yu.N.Karaulov esa pretsedent matnlarga shunday ta'rif beradi: “Birdan ortiq shaxsga tegishli bo'lgan, ularning bilish va hissiy munosabatlarida u yoki bu shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan, ya'ni mazkur shaxs bilan aloqador odamlarga juda yaxshi tanish bo'lgan va, nihoyat, til egalari diskursida qayta-qayta murojaat qilinadigan matnlar [12]” pretsedent matnlardir.

Pretsedent matnlar pretsedent birliklarning bir turi bo'lib, o'zida muayyan millat til egalariga xos bo'lgan lisoniy xotirani aks ettiradi. Hozirgi vaqtda xususan rus tilshunosligida bu borada ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.V.Kрасных pretsedent matnlarni ijtimoiy, milliy hamda universal pretsedent matn turlariga ajratish fikrini ilgari suradi [13].

Precedent matnlar ikki xil tarzda – aynan yoki o'zgartirilgan holatda, qo'shtirnoqsiz ko'chirma shaklida qo'llanishi mumkin. Masalan: Peshonamda nima bo'lsa, shuni ko'raman. Taqdirdan qochib, qaerga ham borardim?! Bandasining emas, Xudoning aytgani bo'ladi (S.Nazarova. Qorlar eriganda). Misoldagi precedent matndan anglashilgan ma'noni talqin etadigan bo'lsak, mazkur mazmun hadisi sharifda quyidagicha shaklga ega: Abdulloh (ibn Mas'ud) rivoyat qiladilar: Rasululloh sallallohu alayhi vasallam bunday dedilar: “Har qaysingizning vujudingiz onangiz qornida qirq kunda tarkib topgay, so'ng yana shuncha kunda laxta qonga va yana shuncha kunda bir parcha etga aylangay. Keyin Oллоh taolo (onangiz qorniga) bir farishtani yuborib, unga to'rt so'zni, ya'ni qanday ishlar qilmog'ingizni, rizqingizni, umringizni va baxtsiz yoki baxtli ekanligingizni yozib qo'ymoqni amr qilg'ay [14].

Umuman, o'zbek tilidagi mashhur she'r va qo'shiqlardan, Qur'on va Hadislar, latifalar, ertak, rivoyat, kinofilmlardan olingan matnlarni precedent matnlar sirasiga kiritish mumkin. Ular esse matnlari tarkibida aynan yoki o'zgartirilgan holatda qo'llanishi mumkin.

O'zbek tilidagi matnlar tahlili natijasida aytish mumkinki, til egalarining xotirasida nafaqat precedent matnlar, balki ularning mazmuniy-kompozitsion tuzilishiga xos bo'lgan shakllar ham saqlanib turadi. Bunday shakllarga segmentli matnlar, parsellyativ matnlar, o'xshatish, maqol, metafora asosida tuzilgan matnlarni, shuningdek, ilmiy uslubga xos ayrim matn turlarini, rasmiy uslubdagi hujjatlar matnini misol sifatida keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Артёмов О.Е. Лингвокультурная специфика текстов прецедентного жанра «лимерик» (на материале английского языка): Дисс... канд. филол. наук. - Уфа, 2004. - С. 24.

Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации // http://www.philology.ru/linguistics/2/narhimova_07.htm.

Банникова С.В. Прецедентность как лингвокультурный феномен (на материале английских и русских текстов): Дисс. ... канд. филол. наук. - Тамбов, 2004.

Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: Филология, 1997. Вып. 2. – С. 5-12;

Пьего-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008. – 240 с.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. . 4-том. – Тошкент, 2007. -Б.467.

Ҳатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиёшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 27.

Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2009. – Б.316.

Орлова Н.М. Библиейский текст – как прецедентный феномен: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 2010. – С. 51.

Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С. 53.

Арбузова В.Ю. Прецедентность в русском языке как лингвистический и культурный феномен на материале научных и эпистолярных текстов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Елец: Елецкий гос. ун-т, 2007. – С.

Караулов Ю.Н. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. –С. 216.

Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М.: Изд-во “Диалог МГУ Москва”, 1998. – С. 19.

Мазкур ҳадис матни Наби Жалолиддиннинг “Хайём” романидан олинди. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 254.